

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ

та міжнародно-правова діяльність Рафала Лемкіна

М. В. Бем

аспірант кафедри міжнародного права
Львівського національного університету імені
Івана Франка

Стаття присвячена дослідженню життя та міжнародно-правової діяльності Рафала Лемкіна. Аналізуються основні етапи його життя та головні віхи діяльності у сфері міжнародного права. Особлива увага приділяється його діяльності з розробки й утвердження концепції «геноциду» в міжнародному праві.

Ключові слова: Рафал Лемкін, геноцид, Нюрнберзький трибунал.

Статья посвящена исследованию жизни и международно-правовой деятельности Рафала Лемкина. Анализируются основные этапы его жизни и главные вехи деятельности в области международного права. Особое внимание уделяется его деятельности по разработке и утверждению концепции «геноцида» в международном праве.

Ключевые слова: Рафал Лемкин, геноцид, Нюрнбергский трибунал.

In the article the life and the international legal activity of Rafal Lemkin are researched. Main periods of his life and career are analyzed. Special attention is paid to his activity concerning the creation and implementation of the "genocide" conception in international law.

Keywords: Rafal Lemkin, genocide, Nuremberg trial.

Серед видатних учених, які працювали в науці міжнародного права, є багато видатних осіб з непересічними біографіями. Але мало знайдеться особистостей, доля яких складалася так драматично і складно, як доля Рафала Лемкіна. Проте труднощі, які йому довелося перенести протягом життя, зумовили формування його світогляду та наукових поглядів, які згодом змінили сучасне міжнародне право.

Тому постає необхідність у більш повному й детальному дослідженні життя Рафала Лемкіна та його діяльності у сфері міжнародного права. Зокрема особливої уваги заслуговує його діяльність з розробки концепції «геноциду» та її застосування в міжнародному праві, у тому числі під час Нюрнберзького процесу.

Слід зазначити, що дана тема недостатньо розкрита в українській науці міжнародного права. Окремі аспекти висвітлювалися у працях М. Антоновича, Н. Зелінської, Н. Зіневич, В. Марочка тощо. Дослідженням життя та міжнародно-правової діяльності Р. Лемкіна в західній доктрині міжнародного права займалися зокрема Дж. Баррет, М. Корнат, В. Кор'ю, Ф. Сендс, Р. Шавловські та ін.

Рафал Лемкін (пол. Rafał Lemkin) народився 24 червня 1900 р. у селі Безводне Волковийського повіту Гродненської губернії, яка в той час перебувала в складі Російської імперії (тепер — Білорусь). Його батько Йосиф мав невелике фермерське господарство. Великий вплив на нього мала його мати Белла (уроджена Померантц), яка була освіченою людиною і велику увагу приділяла освіті Рафала, зокрема вивченню ним іноземних мов [1, с. 59].

Перші роки життя Лемкіна припали на досить складний період історії Росії. У 1905-1907 роках після невдалої війни з Японією та в умовах загострення соціальних конфліктів усередині Російської імперії в країні відбувається зростання антисеміт-

ських настроїв. У свою чергу це вилилося в хвилю погромів, яка прокотилася Російською імперією, у тому числі і в містах, розташованих недалеко від місця проживання сім'ї Р. Лемкіна: Білосток, Гомель, Брест-Литовський, Мінськ тощо. Невідомо, чи постраждала від них його родина, але ці факти були йому відомі і, безумовно, вплинули на його свідомість, яка тільки почала формуватися в той час.

Слід зазначити, що історичні події, які відбувалися протягом усього життя, мали безпосередній вплив на його долю. Усе його свідоме життя припало на найдраматичніший період ХХ ст. і ці події торкнулися його безпосередньо. Вони зумовили як зміни в його побутовому житті, так і вплинули на формування його світогляду. Його професійна та наукова діяльність у сфері міжнародного права була спрямована саме на боротьбу з негативними явищами, які тоді переживала країна.

Події Першої світової війни 1914-1918 рр., а також збройне протистояння під час Громадянської війни в Росії 1917-1921 рр. призвели до цілої низки потрясінь, які зачепили і район, де мешкав Лемкін. Сам Рафал у 1920 р. взяв участь у польсько-радянській війні 1920 р. на боці поляків [1, с. 59]. За результатами територіальних змін територія Гродненської губернії увійшла до складу Польщі.

Вищу освіту Р. Лемкін здобував у польських університетах. Він вивчав право у Львівському університеті імені Яна Казимира (тепер — Львівський національний університет імені Івана Франка) у 1921-1925 рр., де його викладачами були такі видатні вчені, як Людвік Ерліх (викладав міжнародне право) та Юліуш Макаревич (кримінальне право), а також один навчальний рік (1920-1921 рр.) провів у Краківському університеті. Крім того, у 1925-1926 роках перебував у західноєвропейських університетах Франції, Німеччини та Італії. У 1926 році він захистив свою випускну роботу у Львівсько-

му університеті під керівництвом професора Ю. Макаровича [1, с. 59].

Навчання Р. Лемкіна в університеті припало на період відродження Польської держави. У цей час польська влада проводила дискримінаційну національну політику, а в польському суспільстві мали місце певні антисемітські настрої. Майбутній вчений міг спостерігати й польську національну політику щодо українців в Галичині, спрямовану на придушення національної свідомості. Вочевидь, усі ці факти вплинули на його намір боротися з негативними діями держав проти національних чи етнічних груп.

Під час навчання у Львові Р. Лемкін дізнався про геноцид вірмен у Туреччині під час Першої світової війни. Він був вражений жорстокістю цієї події і відсутністю міжнародно-правових інструментів, здатних протистояти цьому злочину та карати за нього. Майбутній вчений навіть вступив з цього приводу в дискусію з одним із своїх викладачів, який стверджував, що ці події були виключно внутрішніми справами Туреччини.

Після закінчення університету Р. Лемкін розпочинає професійну кар'єру в польських владних установах, зокрема в судах у Варшаві. У 1930 році він отримує призначення помічника прокурора Бережанського повіту Тернопільського воєводства (тепер — Тернопільська область України). Під час перебування в Бережанах, недалеко від кордону Польщі з СРСР, Р. Лемкін, безумовно, дізнався про Голодомор 1932-1933 рр. на Східній Україні і його планований характер. Однозначно, це справило великий вплив на нього [2, с. 124]. У 1933 році Р. Лемкін отримує призначення на відповідну посаду у Варшаві.

Протягом своєї кар'єри Р. Лемкін постійно займався і науковою діяльністю у сфері кримінального права. У 1933 році він на деякий час дістав призначення на посаду доцента правничого відділення Польського відкритого університету у Варшаві, а також викладав у Кримінологічному інституті. Крім того, він співпрацював з Між-

народним бюро з уніфікації кримінального права та взяв участь у низці конференцій, які проводилися цим бюро, зокрема в Мадриді (1933 р.), Копенгагені (1935 р.), Парижі (1937 р.) та ін.

Але у 1933 році, після участі в V Міжнародній Мадридській конференції з уніфікації кримінального права, де Лемкін запропонував поставити знищення національних, етнічних чи релігійних груп в один ряд з іншими міжнародними злочинами, такими, як піратство і торгівля, через значний публічний резонанс він був змушений покинути посаду викладача. Того ж року він приєднується до Варшавської адвокатської колегії і відкриває власну адвокатську контору, продовжуючи паралельно займатися науковою та публічною діяльністю [1, с. 72].

Його кар'єру перериває початок Другої світової війни у 1939 р. Незабаром після її початку Лемкін, який мав єврейське походження і небезпідставно побоювався німецької влади, виїжджає до Литви, де в лютому 1940 р. отримує шведську візу. До квітня 1941 року він перебуває у Швеції, де певний час викладав у Стокгольмському університеті [3, с. 35-41].

Під час перебування у Стокгольмі він розпочав роботу над своєю основоположною працею «Правління держав осі в Європі» (англ. *Axis Rule in Europe*). Для підготовки книги він за допомогою шведських урядовців сформував великий архів з наказів німецьких чиновників та офіцерів, які були спрямовані на знищення національних, етнічних груп.

На початку 1941 року він отримав радянську візу і в квітні того ж року через СРСР вирушив до Сполучених Штатів Америки. Діставшись залізницею до Владивостока, Лемкін літаком перебирається в Японію, а вже звідти на кораблі прибуває в Сіетл (США). Однією з перших справ, які він зробив у США, стало надсилання копій архівів нацистських порушень, зібраних у Стокгольмі, у Державний Департамент та Міністерство оборони США [4, с. 80-81].

У США він отримав місце викладача в Університеті Д'юка (Дьорхем, Північна Кароліна) із щомісячною зарплатою в 50 доларів США [3, с. 42]. Фінансова скрута, у якій опинився Лемкін, змусила його, окрім викладання в університеті, шукати й інші джерела заробітку. У 1942 році він обійняв посаду головного консультанта Ради Економічної Війни США (англ. Board of Economic Warfare), яка займалася контролем зовнішньої торгівлі з метою недопущення ресурсів до противників. Крім того, він викладав в Школі військового управління Міністерства оборони США [3, с. 43].

Восени 1943 року він закінчує головну наукову працю свого життя: «Правління держав осі в Європі», яку в листопаді 1944 р. публікує Фонд Карнегі.

Друга світова війна підходила до кінця, і за її результатами держави-переможниці на зустрічах лідерів у Тегерані та Ялті обумовили необхідність проведення процесу над нацистськими злочинцями. Таким став Нюрнберзький процес, який відіграв ключову роль у розвитку міжнародного права.

Р. Лемкін мав безпосередній стосунок до Нюрнберзького процесу. Проте не варто, як це часто робиться в міжнародно-правовій літературі, перебільшувати участь ученого в його організації та проведенні. Роль Лемкіна не була центральною, він не брав безпосередньої участі в його роботі, але використав цей період для просування власної ідеї попередження та покарання геноциду.

Після того, як 2 травня 1945 р. президент США Гаррі Трумен призначив представником Сполучених Штатів з підготовки та проведення такого процесу суддю Верховного Суду США Роберта Джексона, Р. Лемкін зв'язався з ним і ознайомив його із своєю роботою. Р. Джексон оцінив напрацювання вченого і навіть власноручно включив до проекту меморандуму, який був свого роду дорожньою картою діяльності з організації та проведення цього процесу, термін «геноцид» до переліку зло-

чинів, за які звинувачувалися нацистські злочинці [5, с. 38].

28 травня 1945 року Лемкін отримав посаду експерта в Офісі Воєнних Злочинів Міністерства оборони США із щоденною зарплатнею 25 доларів. Через кілька місяців він стає радником із закордонних справ Міністерства оборони США із зарплатнею 7500 доларів США на рік. Це на деякий час дало змогу йому вноرمувати власні фінансові побутові питання [6, с. 67].

Наприкінці червня 1945 року Р. Джексон з делегацією США відбув до Лондона на конференцію за участю делегацій Франції, Великобританії і СРСР для організації роботи Міжнародного військового трибуналу та розробки його Статуту. Р. Лемкін спершу не був включений до складу делегації і залишився з частиною групи Джексона в Штатах. Проте учасники конференції були ознайомлені з його напрацюваннями завдяки меморандуму, представленому Джексоном на початку роботи конференції [5, с. 41].

Лемкін прагнув, щоб термін «геноцид» було використано в тексті Статуту Міжнародного військового трибуналу. Але, незважаючи на те, що Статут передбачав покарання за: «вбивства, винищення, поневолення, заслання та інші жорстокості, вчинені щодо цивільного населення до або під час війни, або переслідування за політичними, расовими або релігійними мотивами з метою здійснення або в зв'язку з будь-яким злочином, підлягає юрисдикції Трибуналу незалежно від того, були чи ні ці дії порушенням внутрішнього права країни, де вони були вчинені, чи ні», [7] сам термін «геноцид» в його тексті згадано не було.

У Лондоні, окрім роботи в групі Джексона, Р. Лемкін проводив активні зустрічі з представниками різних кіл для просування ідеї покарання геноциду, зокрема з представниками Комісії з воєнних злочинів ООН, Світової Сіоністської Організації, Світового Єврейського Конгресу тощо. Такі

його дії не завжди викликали схвальні відгуки з боку інших представників США.

Активність та наполягання Лемкіна призвели до включення поняття «геноцид» в Обвинувальний акт Нюрнберзького процесу, що стало одним із перших практичних успіхів його діяльності. У цьому акті «геноцид» розглядався як: «винищування расових і національних груп, дії щодо цивільного населення певних окупованих територій з метою знищення окремих рас і класів людей та національних, расових чи релігійних груп, особливо євреїв, поляків, циган та інших» [8, с. 43].

Під час проведення засідань Нюрнберзького трибуналу Р. Лемкін виступав як член делегації США. Проте якоїсь провідної ролі у процесі Р. Лемкін не мав і не постійно перебував у Нюрнберзі. Перед початком процесу він проводив спеціальні ознайомчі заняття для членів делегації США, які мали брати участь у процесі [9, с. 96]. Узимку 1945-1946 років він перебував у Вашингтоні, де долучився до підготовки Токійського процесу.

Навесні 1946 року Лемкін знову прибув до Німеччини і 2 червня мав зустріч з Р. Джексоном. Він повідомив про результати відвідин ним таборів військовополонених СС та зустріч з командувачем американських військ у Німеччині генералом Л. Клеєм і висловив стурбованість, що велика кількість есесівців на той момент уже була відпущена на волю, а охорона в цих таборах була явно незадовільною [5, с. 47-48].

Влітку 1946 року Р. Лемкін узяв участь у першій післявоєнній конференції Асоціації Міжнародного кримінального права в Кембриджі. Там він представив свої погляди на проблему геноциду та покарання за нього, а також запропонував створити міжнародний кримінальний трибунал для покарання геноциду. Попри те, що це питання було обговорене, в цілому йому не було приділено достатньо уваги, і воно не було відображене в заключній резолюції конференції [3, с. 45-47].

Після цього Лемкін виїхав до Парижа, де в той час (липень-жовтень 1946 р.) проходила Паризька мирна конференція щодо укладення мирних договорів з Італією та іншими союзниками Німеччини у Другій Світовій війні. Він зустрічався з делегатами держав-переможниць і домагався, щоб питання геноциду було винесене на порядок денний цієї конференції. Проте отримав відмову, що спровокувало у нього проблеми зі здоров'ям (серце), потрапляє в лікарню [4, с. 86].

Уже в лікарні по радіо він почув вирок Нюрнберзького трибуналу, у якому не було використано термін «геноцид». До певної міри він розглядав це як власну поразку. Проте ця невдача не могла змусити його скласти руки, він вирішує сконцентрувати свої зусилля в цьому напрямку в рамках Організації Об'єднаних Націй.

Після свого повернення у жовтні 1946 р. до США Лемкін незабаром покинув свою посаду в Міністерстві оборони і як приватна особа присвятив себе роботі над створенням Конвенції проти геноциду. Він веде активну діяльність в ООН, листується з відомими вченими і громадськими діячами і домагається, щоб 11 грудня 1946 р. Генеральна Асамблея ООН своєю резолюцією визнала геноцид міжнародним злочином і вирішила розпочати розробку відповідної конвенції [10].

Проект даної Конвенції мав розроблятися в рамках ЕКОСОР. Р. Лемкін не представляв жодної з держав-членів Організації і не був посадовою особою в її структурі. Проте Генеральний Секретар ООН Трюеве Лі визнав, що Лемкін ідеально підходить для участі в розробці проекту і запропонував йому долучитися до його розробки, на що вчений відповів згодою [4, с. 89].

Паралельно з початком роботи над Конвенцією він отримує запрошення від Єльського університету стати гостьовим професором з лекціями на тему Організації Об'єднаних Націй. Керівництво університету з розумінням поставилося до право-

творчої діяльності Р. Лемкіна, забезпечило йому асистентську і секретарську допомогу та навіть оплачувало поїздки для роботи над проектом Конвенції до Парижа та Женеви [4, с. 89].

Проте матеріальне становище Лемкіна на фоні його моральних та фізичних надзусиль було критичним. У своїй невиданій автобіографії він наводить багато фактів, які підкреслюють всю критичність цього. Він пише, що не мав часу на оплачувану роботу, визнаючи, що передбачав, що наслідки його поневірян для власного здоров'я будуть жорстокими. Його здоров'я погіршувалося з дня на день, а до кінця того ж року його було ще раз госпіталізовано [4, с. 80].

Титанічні зусилля Р. Лемкіна увінчалися успіхом: 9 грудня 1948 р. Генеральна Асамблея ООН успішно проголосувала за прийняття Конвенції про попередження та покарання злочину геноциду. Тим не менше після ухвалення Конвенції діяльність Р. Лемкіна не зупинилася. Стаття XIII Конвенції передбачала, що «Ця Конвенція набирає чинності на дев'яностий день, починаючи з дня депонування двадцятого акта про ратифікацію чи приєднання» [11]. Тому Р. Лемкін розпочав активну роботу над тим, щоб забезпечити необхідну кількість ратифікацій для набрання Конвенцією чинності.

Він листувався з політиками та дипломатами в різних країнах, намагаючись забезпечити якнайбільшу кількість схвалень Конвенції в стислі строки. Особливо важливим для нього було, щоб першою її ратифікувала Ефіопія — країна, яка першою постраждала від агресії держав осі (Італія. — Авт.) у 1936 р., що зрештою і сталося [4, с. 97].

До кінця 1950 року була досягнута кількість 24 ратифікацій при необхідних 20 — видатний результат і особиста перемога для Лемкіна. Згідно зі статтею XIII Конвенції вона мала ввійти «...на дев'яностий день, починаючи з дня депонування двадцятого акта про ратифікацію чи приєднання» [11]. Конвенція набрала чинності 12 січня 1950 р., а Р. Лемкін на-

звав цей день: «день триумфу людства і найкращий день мого життя!» [4, с. 97].

Проте успіх діяльності Лемкіна не забезпечив йому ані слави, ані положення в суспільстві. Р. Шавловскі так описує ситуацію, що склалася: «...коли міжнародне визнання Лемкіна сягнуло свого zenіту, яке мало забезпечити його безпечно і безтурботно майбутнє, він не отримав жодної серйозної пропозиції щодо працевлаштування, наприклад, як штатного професора або дослідника. Навпаки — скоро його ім'я почало впадати в забуття і, починаючи з середини 1951 р., він жив у злиднях» [3, с. 48-50].

Після завершення роботи над Конвенцією та її прийняття Лемкін ще деякий час був гостьовим професором у Єльському університеті, але всередині 1951 р. був змушений покинути його. На цьому академічна кар'єра Р. Лемкіна по суті завершилася: лише в 1955-1956 рр. він недовго працював викладачем на юридичному факультеті Університету Рутгерс у штаті Нью-Джерсі. Його спроби отримати гранти американських фондів постійно зазнавали невдачі, а через фінансову скруту виникли проблеми із житлом [3, с. 48-50].

Життя і праця Р. Лемкіна обірвалися 27 серпня 1959 р. у Нью-Йорку, коли вчений помер від серцевого нападу. Він був похований на кладовищі Маунт-Геброн у Нью-Йорку. Як зазначає С. Пауер, похорони цієї видатної людини відвідало всього семеро людей [12, с. 78].

Якщо підсумувати вищесказане, то можна зробити висновок, що життя і професійна діяльність Р. Лемкіна припали на надзвичайно складний період в історії, і ті події, які мали місце в цей час, безпосередньо вплинули на його біографію та світогляд. Під враженням жорстокостей двох Світових воєн Лемкін створив концепцію «геноциду» і присвятив все своє життя її впровадженню в міжнародному праві.

Попри те, що Р. Лемкін не брав прямої участі в Нюрнберзькому процесі, він вико-

ристав його як нагоду для утвердження концепції «геноциду» і зокрема домігся того, щоб термін «геноцид» було використано в Обвинувальному висновку Нюрнберзького трибуналу. На жаль, це не було внесено у текст вироку трибуналу.

Р. Лемкін присвятив себе боротьбі за заборону геноциду на міжнародно-правовому рівні. Він доклав максимум зусиль для розробки, ухвалення та введення в дію Конвенції про попередження та покарання злочину геноциду в рамках Організації Об'єднаних

Націй. Сучасники та очевидці відзначали неоціненний вклад Лемкіна в розробку положень цього міжнародно-правового акта.

На жаль, титанічна праця Р. Лемкіна за його життя не була гідно оцінена, і він закінчив своє життя в злиднях. Проте його внесок у міжнародне право робить його одним з найвидатніших учених-правників ХХ ст. Розробка концепції злочину геноциду та необхідності її заборони на рівні міжнародного права стали основним підсумком його життя та діяльності.

Список використаної літератури

1. Kornat M. Rafał Lemkin's Formative Years // Rafał Lemkin: A Hero of Humankind / Edt. Agnieszka Bieńczyk-Missala, Sławomir Dębski. – Warsaw: The Polish Institute of International Affairs, 2010. – P. 59-74.
2. Serbyn R. Lemkin on the Ukrainian Genocide / R. Serbyn. – Journal of International Criminal Justice, Vol. 7 (2009). – 123-130 p.
3. Szawłowski R. Raphael Lemkin's Life Journey: From Creative Legal Scholar and Well-to-do Lawyer in Warsaw until 1939 to Pinnacle of International Achievements during the 1940s in the States, Ending Penniless Crusader in New York in the 1950s // R. Lemkin: A Hero of Humankind / Edt. Agnieszka Bieńczyk-Missala, Sławomir Dębski. – Warsaw: The Polish Institute of International Affairs, 2010. – P. 34-58.
4. Korew W. Lemkin's Passion: Origin and Fulfillment / William Korey // R. Lemkin: A Hero of Humankind / Edt. Agnieszka Bieńczyk-Missala, Sławomir Dębski. – Warsaw: The Polish Institute of International Affairs, 2010. – P. 75-100.
5. Barret J. Q. Raphael Lemkin and 'Genocide' at Nuremberg, 1945-1946 / John Q. Barret // The Genocide Convention Sixty Years After Its Adoption / Safferling C., Conze E., eds. – The Hague: Asser Press, The Hague, 2010. – P. 35-54.
6. Cooper J. Raphael Lemkin and the Struggle for the Genocide Convention / J. Cooper. – New York: Palgrave Macmillan Ltd, 2008. – 347 p.
7. Статут Міжнародного військового трибуналу для суду та покарання головних військових злочинців європейських країн осі від 8 серпня 1945 р. / Действующее международное право. Т. 3. – М. : Московский независимый институт международного права, 1997. – С. 763-770.
8. Indictment of the international military tribunal / Trial of the major war criminals before the International Military Tribunal. Nuremberg 14 November 1945 – 1 October 1946: Vol. 1, Official Documents in the English language. – Nuremberg, 1947. – P. 43.
9. Storey R. G. The Final Judgment?: Pearl Harbor to Nuremberg / R. G. Storey – San Antonio, TX, The Naylor Co. 1968. – 208 p.
10. Резолюція Генеральної Ассамблеї ООН №96 (1) от 11.12.1946 г. / Генеральная Ассамблея ООН. [Електронний ресурс]. Цит. 06.08.2012. Режим доступа – <http://daccess-dds-ny.un.org>
11. Конвенция о предупреждении преступлений геноцида и наказаний за него от 9 декабря 1948 г. / Международная защита прав и свобод человека. – М. : Юридическая литература, 1990.
12. Power S. A Problem from Hell. America and the Age of Genocide / S. Power. – New York : Basic Books, 2002. – 656 p.